

NÉPI EREDETŰ KARÁCSONYI JÁTÉKAINK

A Vigilia 1952 decemberi számában „Egy régi magyar betlehemesjáték” címmel *Holl Béla* érdekes és jelentős fölfedezést tett közzé.

A váci egyházmegyei könyvtárban a nógrádmegyei Ecség község „Szent Kereszt Céh” nevű vallásos társulatának jegyzőkönyvében egy 1684 és 1694 között lejegyzett karácsonyi játékot talált „Rithmi pro Epiphania Domini in processione” címmel.

Olvasóközönségünk egy része talán nem is sejtette meg a legrégebb ismert magyar népi eredetű karácsonyi játék fölfedezésének kivételes, sőt talán perdöntő szerepét egy immár száz év óta hűzódő művelődéstörténeti és néprajzi kérdésben.

Ismeretes, hogy az európai népek karácsonyi játékaik két, egymással ellentétes forrásból táplálkoztak: az egyházi kezdeményezésre kialakult úgynevezett „liturgiai misztériumok”-ból és a népi eredetű, úgynevezett „alakoskodó” jelenetekből. Ez utóbbiak minden valószínűség szerint a görögök dionyszosi szertartásait közvetítő bizánci „mimosjátékok” elemeit továbbították a balkáni népek alakoskodó játékaik felé. Nálunk, Magyarországon szintén a nyugati misztériumhagyományok keveredtek népi eredetű alakoskodó pásztorjelenetekkel.

A legrégebb európai karácsonyi játék francia eredetű. Az orléansi városi könyvtár egyik XI. századi kódexe alapján tette közzé *Thomas Wright* 1844-ben. E kettős misztérium első része a „Herodes sive magorum adoratio”, (Herodes vagy a mágusok imádása), második része pedig az „Interfectio puerorum” (A gyermekek meggyilkolása) címet viseli. Ugyanebből az évszázadból való a legrégebb német liturgiai misztérium is. A franciához hasonlóan ez is két részből áll: a „Herodes sive magorum adoratio” és az „Ordo Rachelis”. (Rachel rendje) című részből. Ezt a német misztériumot a freisingi (jelenleg müncheni) kódex alapján *Karl Weinhold* tette közzé 1870-ben.

Négy évszázaddal később alakul ki az angolok karácsonyi játéka, a „Miracle play”. *Pünkösti Andor* szerint ez a coventry-i asztalosok bemutatta játék nemcsak a Krisztus születéséről szóló karácsonyi játékot teremtette meg, hanem egyúttal magát az angol drámát is. A XV. századtól kezdve minden angol céh azt a részt játszotta el, amelyikhez valami köze volt: „a gyertyaöntők a pásztorok imadását (a csillagokat gyertyák helyettesítették), az ötvösök a háromkirályokat (ők kölcsönözték napkelet csillogó kincseit). Ott az ősi Coventryben, Chesterben, Yorkban és Wake-

fieldben jászolból született az az angol dráma, melyből alig száz esztendő múlva már Shakespeare alakja bontakozott ki.²

A magyar tudományos közvélemény sokáig azt hitte, hogy nálunk ilyen teljes cselekményűnek nevezhető vízkereszti játékok nem is voltak, s csak később alakultak ki a betlehemesjátékokból, mint azok megrövidült, csonka utódai. A legutóbb közzétett fölfedezés tette valószínűvé azt, amit *Solymossy Sándor* már 1889-ben megsejtett³, hogy nálunk is, akár Európa többi népeinél a vízkereszti játékok alakultak ki elsőnek, s csak későbbi tárgykörbővülés eredményei az angyalokat, pásztorokat, később huszárt, betyárt is szerepeltető karácsonyi játékok.

A fölfedezés előtt a magyar karácsonyi játék fejlődésével kapcsolatos legkorábbi adatunk a XVIII. század végéről való: *Dugonics András*, a tudós szegedi piarista említi az Alföldön szokásos karácsonyi pásztorjátékokat. *Rész Ensel Sándor* a Honderő 1847. évfolyamára hivatkozva írja munkájában a következőket: „Karácson előtt egy héttel egész vízkeresztig pórfiúk, vagy kisebb városokban kézműves inasok szoktak Bethlennel járni, azaz egy templomformát készítenek vastag papirosból, melynek belsejébe Krisztus születését ábrázoló faragványokat és képecskéket illesztenek, — ehhez aztán betanulnak néhány karácsonyi éneket, és Krisztus születését jelentő pásztori beszélgetéseket, így felkészülve bejárják a körüli falukat, honnan különféle ajándékokkal térnek haza. ... Vízkereszt napján azután meg fehérbe öltözködnek, s egy csillagalakú lámpással bejárják az előbbkelő házakat, s ez ünepélyhez alkalmazott énekeket zengedeznek, és verseket mondanak el.”³

Az ecsegi játék bepillantást enged karácsonyi játékaink eddig ismeretlen fejlődési fázisába. Egészen felismerhetően a kor liturgiai misztériumainak jellegét viseli magán, de már fellelhető rajta a népi elemek beszüremkedései is. (Ilyen például a kászonújfalusi „betlehemi szolgálat“-ban is előforduló megjegyzés: „Ez csinos muzsika megérne egy krajcárt“, vagy a Betlehem szóból szőtt népi etimologizálás). Ez a fejlődési fázis egy pillanatra megállítja karácsonyi néphagyományainknak századok óta pergő „filmszalagját“, hogy a mozdulatlanágba merevedett „akció“ bemutatthassa a fejlődés láncszemsorozatának egyik eddig hiányzó darabját.

Ennek az átmeneti formának a hiányát érezte *Gyulai Pál* is, amikor így panaszkodott: „A vándorénekesek és színészek részvéte kezdí kivetköztetni a mysteriumot egyházas jelleméből. A céhek és testületek is rendeznek mysterium-előadásokat, előbb a papok befolyásával, később ellenökre. A mysterium mindinkább elvilágiasodik. A fejlődés második korszaka, midőn a mysterium

² A karácsonyi mysteriumok eredete. „Egyetemes Philologiai Közlöny.“ 1889. 361-368., és A betlehem a népmisztériumokban s a dráma történetében. U. ott 1894. 106-121., 200-213., 287-305. l.

³ Magyarországi népszokások. Pest, 1866. 63-64. l.

elválík a liturgiától, csak toldalékát képezi, majd önállóan indul virágzásnak, nálunk aligha megjelölhető. Mindenesetre mysteriumdrámánk nem lehetett virágzó s általános divatú. Az a körülmény, hogy egyetlen emlékünk sem maradt e korszakból, még magában keveset bizonyít, de hogy a viszonyok s maga a népszellem nem kedveztek fejlődésének, bizonyosnak látszik.⁴

Ime, itt a rég keresett átmeneti forma! Ha teljesen nem is oldja meg a magyar karácsonyi játék bonyolult kérdéseit, bizonyítani látszik a mi föltevésünket is, hogy tudniillik a vízkereszti játék az ősi forma, s belőle alakultak ki mai betlehemes játékaink. *Bálint Sándor* véleménye („a betlehemezés eredeti alakjában báb-táncoltatás, amelyet eleinte az oltárokon, bent a templomban mutattak be a hívek jámbor gyönyörködésére és épülésére”)⁵ nincs ellentétben ezzel a már Solymossy Sándor megsejtette felfogással. Lehetséges, hogy a vízkereszti játékból kialakult betlehemezés ősi formája a báb-táncoltatás volt, s csak később vették át élő szereplők a bábok funkcióit. Kiveszőfélben lévő báb-táncoltató betlehemes játékaink is ezt bizonyítják. (Ma már mindössze Marosvásárhelyen, Botpaládon, Szatmáresekén, Esztergomban és Kiskanizsán játsszák.) A bábok eredetéről és szerepéről *Sebestyén Gyula* tájékoztat bennünket ma is helytálló megállapításaival.⁶ Hogy a színhely eleinte kizárólagosan a templom volt, az szintén bizonyítottnak vehető kérdés. Ma is akadnak székely falvak, ahol az éjféli mise alatt betlehemeznek a templomban, de a templomi eredet bizonyítékai ezenkívül a fehér öltözet, a gregorián dallamokra emlékeztető recitatívó részletek a játékok dallamaiban, végül a lövéteiek szigorú, szinte szerzetesi regulákra emlékeztető „betlehemi rendtartása“, a kászónújfalusiak „betlehemi szolgálata“, a harótiak „betlehemi szent társulata“, stb.

Érdekessége miatt megemlítjük, hogy van egy ma is élő karácsonyi játékunk, a hajdúdorogi (*Kiss Lajos dr.* lejegyzése 1952-ből), amely az ecsegihez hasonlóan vegyesen tartalmaz karácsonyi és vízkereszti elemeket.

Van még egy motívuma a magyar karácsonyi játéknak, amelynek szintén első nyomát láthatjuk az ecsegi játékban. Ez az úgynevezett „szálláskeresés“.

A magyar nép színes képzeletvilága páratlan érzékkel tudta mindig kiemelni a saját életformájához kapcsolható tényezőket a népi játékrend szerkezetében. *Bálint Sándor* is említi már idézett munkájában, hogy népünk ősfoglalkozása a pásztorkodás lévén, érthetően a pásztorok imádása ragadta meg elsősorban a megtestesülés minden mozzanatát felölelő karácsonyi misztérium-

⁴ Karácsoni mysteriumok és vízkereszti játékok. Bp. 1872. Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötet. 513. és 532. l.

⁵ Az esztendő néprajza. Bp. 1942. 8. l.

⁶ Betlehemes játékok és karácsonyi énekek. Bp. 1906. Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. kötet. 498—505. l.

ból. Mindamellettt ő sem tartja lehetetlennek, hogy a pásztorok szerepében és kellékeiben ősi pogány képzetek is rejtőzködhettek. A láncos (csörgős) bot a sámánok eszköze volt a gonosz szellemek elriasztásának ősi műveletében. A kifordított sapka és suba nyilvánvalóan a már említett mimoszjátékok, állatalakoskodások maradványa.

A pásztormotívum mellett a másik jellegzetes játéktényező a Szent Család szálláskeresése. Karácsonyi játékaink külön típuscsoportja a „szálláskereső játék“. Nem véletlen, hogy ez a játék-motívum éppen Erdélyben, az Apor Péter megörököitette vendég-szeretet földjén lett jellemzővé. Ilyen szálláskereső játék a már régebben közöltek közül a *bonchidai* (Kolozs m.), a *pusztakamarási* (Kolozs m.) és a *kézdivásárhelyi* (Háromszék m.), a Magyar Népzene Tára II. kötetében megjelenésre kerülők közül pedig a *józseffalvi* (Bukovina) és a *nyárszói* (Kolozs m.)

Míg többi népszokásaink — sajnos — egyre jobban haivá-nyodnak, sőt egyre inkább elmerülnek a feledés örvényében, karácsonyi játékaink friss hajtásokat is hajtanak. A szálláskereső motívumból keletkezett az ország egyes vidékein a *Szentcsalád-járás* megkapó szokása. Ennek a legfőbb két évtizede elterjedt szép szokásnak szintén az ecsegi játék a legrégebb, írásban megörökített őse. Eddig *Szentistván* (Borsod m.), *Bodony* (Heves m.), *Kistelek* (Csongrád m.), *Tápé* (Csongrád m.) és *Olaszfa* (Vas m.) buzgó népének dallamait jegyeztük le e szép karácsonyi népszokással kapcsolatban. (Megjelennek a Magyar Népzene Tára II. kötetében). Az Új Ember 1952. december 21-i számából („Szálláskereső nyomában“) tudjuk, hogy *Kalocsa* környékén is kialakult már ez a szép népszokás.

A legteljesebb a *kistelekiek* dallamanyaga. A beköszöntő ének szárnyán hangzik fel a 40-50 főből álló csoport (leginkább asszonyok) ajkán a szálláskereső sóhaja:

„Szállást keres a Szent Család,
De senki sincs, ki helyet ad.
Nincsen, aki befogadja
Öt, ki égnek s földnek Ura.“

December 15-től 23-ig, kilenc napon át este 7 óra körül indul a csoport esténként más-más, már előre kiszemelt családhoz. Aki- nek a házat megtisztelik, annak házanépével együtt másnap meg kell gyönnia és áldoznia.

A Szent Család képét másnap estig ott hagyják náluk. A falu őszintén szociális érzületére jellemző regula az, amelynek alapján a megtisztelt családnak ez idő alatt egy — legalább háromtagú — szegény családot meg kell vendéglünie. Másnap este ugyanaz a csoport elmegy a képért, s a Szent Családot „elköszönti“.

A beköszöntő-ének után fölhangzanak a Szentcsalád-járás többi énekei:

„Halljátok ti, kik a porban laktok“

majd:

„Egek Királynéja, mennyország csillaga“.

Ez utóbbi 14 versszakos gyönyörű ének nem más, mint a gazdag kovács vak lányának megragadó legendája. Más vidékek (Erdély) karácsonyi szokásaival („Bó kovács“) kapcsolatban is ismeretes.

Hogy a Szentcsalád-járás „elszigetelődött szokástöredék“ maradjon-e, vagy az ősi betlehemezés új, korszerű formája alakul ki belőle, — még korai lenne eldönteni. Annyi bizonyos — és ennek megállapításához is az ecsegi játék segített bennünket — hogy népünk az új népszokásformák kialakítása kapcsán is mindig megtalálja a népi hagyomány éltető, tápláló és fejlesztő gyökereit.

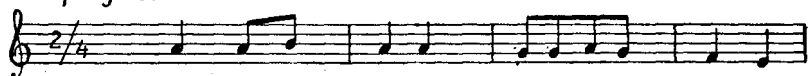
Nagy kár, hogy az ecsegi karácsonyi játék dallamait nem örökítette meg lejegyzésében *Lipthay István*, a játékszöveg leírója. A szöveg fölfedezése óta állandóan kutattunk Ecseden és környékén, de a Felföldön egyebütt is a dallamok után. Mindezideig hiába. A reményt mindazonáltal nem adtuk fel. Tovább kutatunk, hogy visszaadhassuk a legrégebb ismert magyar karácsonyi játék szövegének eredeti, saját dallamait.

Három dallamra van utalás a szövegben: az angyal énekére („Dicsőség legyen“) két különböző helyen, a pásztorok tréfás énekére („Salatum pastorum chorus“) ugyancsak két helyen, végül egy furulya- („fistula“) dallamra a pásztorok másodszeri énekével kapcsolatban. A furulyaszóra táncoltak is a pásztorok. Lehetséges, hogy a furulyadallam némi eltéréssel azonos volt a pásztorok énekével.

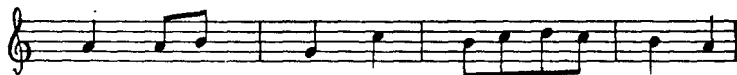
Az angyal énekének dallama minden kétséget kizáróan a „Krisztus Urunknak áldott születésén“ kezdetű karácsonyi ének dallama lehetett. Ez a szép dór dallam napjainkban is él. Mint 81. sz. dicséret szerepel a magyar reformátusok énekeskönyvében. Eredetileg — mint ahogy *Kodály Zoltán* közölte e sorok írójával — katolikus karácsonyi ének volt. Hogy valóban ezt a dallamot énekelték az ecsegiek, azt két adat is valószínűsíti: 1. Az ének szövegének versmértéke sapphói, mint a föntemplített karácsonyi éneké. 2. Az említett protestáns dicséret második versszaka pontosan fedi a karácsonyi játékban közölt angyali ének szövegének tartalmát.

Az angyal éneke ezek szerint a következőképen hangzott (mai hangjegyzéssel, „g“ *tonus finalissal*):

Tempo giusto moderato ♩ = 84

Dicsősé - ges - se - g - le - gyen - men - yben az Is - ten - nek,

Bé - kes - sé - g - Föl - don - lakó em - be - rek - nek,

Jó - a - ka - ra - tu, egy - ú - gyű - kös - seg - nek,

Min - den né - pek - nek.

A pásztorok énekének dallamához — addig is, amíg az eredeti egy esetleges későbbi, hasonlóan szerencsés zenei fölfedezés révén előkerülhet — támpontként szolgálhat az *Ecsegen* 1922. júniusában *Kodály Zoltán* lejegyezte betlehemesdallam („Hejh, víg juhászok, csordások“), valamint a *Szadán* (Pest megye északkeleti részében, nem messze Ecsegtől) 1952. januárjában e sorok írója által lejegyzett dallam („Betlehemnek pusztájában“). Mindkettő megjelenik a Magyar Népzene Tára sajtó alatt lévő második kötetében. Az sem lehetetlen, hogy a pásztorok énekének dallamát *Náray György* Nagyszombatban, 1695-ben megjelent „LYRA COELESTIS“ c. gyűjteményéből vették. A gyűjtemény 30. oldalán található „Cantio Pastorica“ c. ének dallama ugyanis kisebb ritmikai változtatásokkal alkalmazható az ecsegi játék pásztorénekéhez. A pásztorének versmértékére nézve meg kell jegyeznünk, hogy csak első két sora nyolcszótagos, a többiek hétszótagosak. A hetedik és nyolcadik sor hangutánzó szótagpárjai (csir-csir, lip-lip) esetleg betoldások, és a szöveg szótagszámát nem növelik. A tizedik sor szótaghiánya minden bizonnyal lejegyzési hiba.

Szólnunk kell végül arról is: mi a fölfedezés jelentősége az

⁷ Betlehemesjáték Homoródrémetén. Bp. 1943. és Les jeux hongrois de Noël. Bp. 1950. Folia Ethnographica. II. 1.

egyes karácsonyi játéktípusok csoportosításának kérdésében. *Gyulai Pál* 1872-ben megjelent magyarázó jegyzetétől *Benedek András* két kitűnő tanulmányáig⁷ majdnem két emberöltő telt el. Ennyi idő sem volt elegendő arra, hogy a kérdés tipológiai problémájának homályos pontjaira mindenkit kielégítő módon ráirányítsa a tudomány reflektorfényeit. Benedek Andrásnak nagy érdeme, hogy bátor és biztos kézzel nyúl a kérdéshez. A játékok cselekményvázának lelkiismeretes és részletes vizsgálata után azonban ő is kénytelen megállapítani, hogy az egyes játéktípusok helyenként nehezen határolhatók el. Mindamellett nagy megnyugvással vehettük tudomásul e jelentős kísérlet kapcsán, hogy *Szendrey Zsigmond* álma a betlehemesjátékok csoportosításáról és az ezzel kapcsolatos térkép elkészültéről⁸ — nem álmom többé.

Mi kereken 160 dallam nélkül közölt szövegpublikációt vizsgáltunk meg tipológiai kísérletünk során.⁹ Mindamellett teljes értékűeknek — *Kodály Zoltán* útmutatása nyomán — csak a dallamuktól meg nem fosztott játékokat tartjuk. Ezért tipológiai kísérletünkben — amelyet később egyik szakfolyóiratunkban szándékozunk közölni — kizárólag a Magyar Népzene Tára készülő II. kötetében dallamaival együtt közlésre kerülő 36, ma még kéziratos karácsonyi játék, valamint a napjainkig különböző kiadványokban dallamokkal együtt közzétett, ugyancsak 36 játék alapján próbáljuk a kérdést közelebb segíteni a megoldáshoz.¹⁰

Ha e fáradozásunkat siker koronázza, abban eléggé jelentős része lesz *Holl Béla* fölfedezésének, hiszen a föltételezett őstípus megállapításának kérdésében döntő módon irányította elhatározásunkat a sokáig nélkülözött átmeneti forma napvilágra hozatala.

Ebben látjuk elsősorban az cseszi karácsonyi játék fejlődés-történeti értékét és jelentőségét.

⁸ Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. kötet 305. l.

⁹ Ezek közül a legtöbb: 32 szöveg az *Ethnographia*, 5 a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 24 a Magyar Nyelvőr különböző évfolyamaiban, 24 a Magyar Népköltési Gyűjtemény I., ill. VIII. kötetében, 12 Makkai Endre és Nagy Odón: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez című kiadványában, 11 Kálmány Lajos: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból c. műve I. és II. kötetében, 3 ugyancsak Kálmány Lajos: Szeged népe c. műve III. kötetében, 6 N. Bartha Károly: Magyar néphagyományok I. kötetében, végül 5 szöveg Balázs Márton: Adatok Háromszék néprajzához c. művében látott napvilágot.

¹⁰ Ezek közül 8 az *Ethnographia* különböző évfolyamaiban, 7 Volly István: Népi játékok c. gyűjteménye II. kötetében, 5 Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok c. gyűjteménye I. kötetében, 3 az Enekszó különböző évfolyamaiban, 3 a Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. kötetében, 3 N. Bartha Károly: Magyar néphagyományok I. c. művében, 2 Makkai Endre és Nagy Odón: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez c. kiadványában, végül 1—1 a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítőjében, a Magyarságtudomány c. folyóiratban, az Erdélyi Néprajzi Tanulmányok c. sorozatban, Török Ferenc: A székely gyermekvilág ezer év múltán c. művében és Végh József: Táj- és népkutatás a középiskolában c. művében, jeleint meg.